

УДК 358.853+712.2

М.Е. ГРОМОВА

Історичні міські ландшафти в контексті збереження культурної спадщини

Стаття присвячена актуальним проблемам охорони культурної спадщини, зокрема, збереженню історичних міських ландшафтів, у контексті активізації містобудівних перетворень. Увагу зосереджено на об'єкті всесвітньої спадщини «Софійський собор з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра». Охоплено комплекс проблем, пов'язаних із його інтегрованістю в історичне міське середовище, що постійно розвивається.

Ключові слова: Національна культурна спадщина, охорона культурної спадщини, охорона і збереження об'єктів культурної спадщини, проблеми збереження історичних міських ландшафтів, історичне міське середовище, вплив сучасної урбанізації, збереження історичних міських ландшафтів, архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври, межі буферних зон, традиційний характер середовища, об'єкт всесвітньої спадщини, Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра.

Культурна спадщина для українського народу була і є чи не головним чинником формування власного духовного світу; виокремлення своєї ідентичності як важливої складової історичної пам'яті. Цьому сприяли протягом віків очільники влади як державної, так і духовної.

Ми пам'ятаємо славетні постаті митрополита Петра Могили, який власним коштом відбудовував із руїн і прикрашав давньоруські храми, гетьмана Івана Мазепи, який піклування про збереження та спорудження величних храмів підніс до державного рівня, започаткувавши традицію покровительства над духовними осередками серед української еліти. Саме таким постатям ми завдячуємо збереженості визначних архітектурних комплексів Києво-Печерської лаври, Софії Київської, стародавнього Чернігова та багатьох інших центрів культури.

Для нашої держави, для сучасників і майбутніх поколінь питання національної культурної спадщини, її відновлення й збереження є пріоритетними. Зокрема про це йшлося на засіданні Громадської гуманітарної ради, яке відбулося 11 листопада 2011 р. під головуванням Президента України В.Ф. Януковича за присутності визначних діячів науки та культури. На засіданні було зроблено акцент на завершенні всеукраїнського аудиту національної культурної спадщини, а також щодо важливості прийняття стратегії гуманітарного розвитку України.

Україна як член європейської спільноти є учасницею низки конвенцій, що покладає на державу відповідальність за збереження своєї безцінної культурної спадщини. Враховуючи велич нашої історії, Президент України на згаданому засіданні Громадської гуманітарної ради відзначив, що в цих питаннях ми повинні стати прикладом для європейського співтовариства. За словами Глави держави, «активізація нового будівництва без урахування вимог щодо охорони всесвітньовідомих українських історичних об'єктів, вимагає вжиття на державному

рівні невідкладних заходів» [1] (до речі, на цьому неодноразово наголошували експерти ЮНЕСКО). При цьому законодавством повинно бути чітко визначено пріоритетність вимог охорони культурної спадщини над містобудівною діяльністю. Обсяг охорони та збереження об'єктів культурної спадщини має визначатися не лише інтересами будівельників, але й принципами, встановленими конвенціями, ратифікованими Україною у сфері охорони культурної спадщини, відповідати міжнародним зобов'язанням України, доповнивши його нормами щодо регулювання питань охорони об'єктів Всесвітньої спадщини. Слід пам'ятати, наголосив Президент України на згаданому засіданні Громадської гуманітарної ради, що «культурна спадщина українського народу є невід'ємною частиною культурної спадщини всього людства, тому маємо докласти зусиль щодо забезпечення належного рівня її охорони і збереження» [2].

Виходячи із завдань, визначених Президентом України у сфері охорони культурної спадщини, на даному етапі особливо актуальними є проблеми збереження історичних міських ландшафтів, пов'язані з активізацією містобудівних перетворень – тобто концентрація уваги не на окремо взятих об'єктах культурної спадщини, а на охопленні комплексу проблем, пов'язаних з їхньою інтегрованістю в історичне міське середовище, що постійно розвивається.

Поняття *історичного міського ландшафту* було сформульоване у Віденському меморандумі (травень 2005 р.) «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» [3]. Згідно з названим документом і з урахуванням «Рекомендацій ЮНЕСКО щодо охорони та сучасної ролі історичних територій» (1976) [4] поняття «історичний міський ландшафт» означає «ансамблі будь-якого поєднання будинків, споруд та вільних просторів у їхньому природному й екологічному оточенні, включаючи археологічні та палеонтологічні місця, що впродовж досить тривалого часу утворили в міському середовищі людські поселення, зв'язність та цінність яких визнано з археологічного, архітектурного, доісторичного, історичного, наукового, естетичного, соціокультурного й екологічного погляду. Такий ландшафт сформував суспільство нових часів і має велике значення для розуміння нами нашого нинішнього способу життя» [5].

Як показує досвід, історичні міські ландшафти найбільше потерпають від нестримного впливу сучасної урбанізації. Ця проблема не є виключно українською – вона виходить за межі однієї держави та є загальносвітовою. Враховуючи загрози, що набули протягом останнього часу глобального характеру, 10 листопада 2011 р. в Парижі на засіданні 36-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, в роботі якої автори цього дослідження довелось брати безпосередню участь у якості члена української делегації, було розглянуто й затверджено остаточний текст «Рекомендації про історичні міські ландшафти».

Розробка цього винятково важливого документа тривала понад 5 років. Упродовж 2006–2011 років було проведено 10 засідань із залученням експер-

тів з проблематики збереження історичних міських ландшафтів із різних країн. Останнє з них – Міжурядова нарада експертів – відбулося 25–27 травня 2011 р. у Штаб-квартирі ЮНЕСКО. На цьому засіданні було прийнято заключний проект тексту «Рекомендації про історичні міські ландшафти». В засіданнях і розробці проекту тексту Рекомендації взяли участь повноважні представники країн практично всіх континентів.

Згідно з ухваленим текстом «Рекомендації про історичні міські ландшафти», *історичний міський ландшафт* – це «міський район, що розглядається як результат історичного нашарування культурних і природних цінностей і атрибутів, що виходить за межі поняття «історичний центр» чи «ансамбль» у зв'язку із включенням в нього більш широкого міського контексту та його географічних параметрів». «Більш широкий міський контекст» включає в себе, зокрема, топографію, геоморфологію, гідрологію та природні особливості, характер його історичної та сучасної забудови, наземну та підземні інфраструктуру, відкриті простори та сади, методи землекористування та просторову організацію, особливості сприйняття та візуальні співвідношення, а також всі інші елементи міської структури» [6].

Питання збереження історичного міського ландшафту в такому розширеному контексті є особливо актуальним для Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з урахуванням його винятково важливої ролі в містобудівній структурі центральної частини Києва.

Ці питання постійно перебувають у полі зору як фахівців Заповідника, так і міжнародних експертів ЮНЕСКО, які щороку відвідують Україну з моніторинговою місією об'єкта зі списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Софійський собор з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра» та за результатами візитів виносять відповідні рішення, обов'язкові до виконання державами-учасницями для забезпечення збереження об'єктів, включених у зазначений список всесвітньої спадщини. І в 2010 р., і в 2011 р. рішення стосувалося збереження панорами міста Києва з боку схилів Дніпра. Місія рекомендувала ввести мораторій на спорудження багатоповерхових будівель, здатних негативно вплинути на сформовану панораму ансамблю Києво-Печерської лаври як об'єкту всесвітньої спадщини.

Споруди Києво-Печерської лаври органічно поєднані з ландшафтним комплексом Печерського плато та долиною р. Дніпро. При цьому слід зазначити, що історичний ландшафт Київських гір та долину р. Дніпро з островами віднедавня оголошено ландшафтною пам'яткою місцевого значення [7], яка також включена в межі центрального історичного ареалу міста Києва.

Будівлі підвищеної поверховості, що протягом останнього часу постають у силуеті старого міста, впливають на радикальну зміну масштабу, призводять до руйнації важливих візуальних осей його винятково важливого правобережного абрису. Враховуючи зазначене, особливої уваги потребують проблемні питання, пов'язані з містобудівними перетвореннями в центральній части-

ні міста з метою забезпечення збереження домінантного значення ансамблю Києво-Печерської лаври у панорамі цієї частини міста, яка охоплена системою пам'яткоохоронного зонування.

Значним поступом в цьому напрямку стало коригування меж буферних зон ансамблю споруд Софії Київської та Києво-Печерської лаври шляхом їхнього об'єднання з включенням паркової зони правобережних придніпровських схилів. Таким чином, сумарна площа об'єднаної буферної зони збільшилася майже в 2 рази – з 107 до 277 га за рахунок земляних укріплень Печерської фортеці, дніпровських схилів і частини акваторії р. Дніпро, що є невід'ємними елементами ландшафтного середовища Києво-Печерської лаври, й охопила території, які є винятково важливими для формування панорами центральної частини міста з боку р. Дніпро. Щоправда, досягти вирішення проблемних питань, пов'язаних зі збереженням традиційного характеру середовища, шляхом запровадження спеціального режиму в межах розширеної буферної зони не вдалося. Новобудови-хмарочоси на кшталт будівлі на Кловському узвозі, що виникають протягом останнього часу в історичному центрі міста та викликають занепокоєння як фахівців-пам'яткоохоронців, так і пересічних киян стосовно їхнього гіпертрофованої масштабності, розташовані за межами розширеної буферної зони об'єкта зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра». Разом із тим, зазначена будівля та низка інших подібних новобудов значно вплинули на зміну історичного міського ландшафту прибережної нагірної частини центру міста, його характерних особливостей і цінностей, пов'язаних із навколишнім середовищем, домінуючим компонентом якого впродовж століть був ансамбль Києво-Печерської Лаври.

З урахуванням зазначеного, слід зауважити, що впродовж останніх десятиліть наукова та практична діяльність з охорони міської спадщини значно змінилася. Збереження міської спадщини у всьому світі стало важливим сектором державної політики. Виходячи із викликів і загроз, що постають протягом останнього часу – швидких і неконтрольованих темпів урбанізаційних перетворень, що призводять до просторової фрагментації, та, навіть, деградації середовища – найбільш оптимальним способом розв'язання цих проблем, на думку провідних світових фахівців-пам'яткоохоронців, є використання т.зв. ландшафтного підходу.

Забезпечуючи економічні, соціальні та культурні можливості, урбанізація здебільшого призводить до неконтрольованих змін, які можуть підірвати «відчуття місця», цілісності міської тканини та її самобутності. Саме ландшафтний підхід, відповідно до «Рекомендації про історичні міські ландшафти» дозволяє «більш ефективно вирішувати нові проблеми та використовувати нові можливості, сприяє збереженню характерних особливостей і цінностей, пов'язаних з їх історією і колективною пам'яттю, а також із навколишнім середовищем» [8].

За належної організації управління на основі підходу, орієнтованого на історичні міські ландшафти, такі функції як туризм і відповідні послуги є важливими чинниками, що здатні сприяти збереженню історичних міських районів і їх культурної спадщини разом із забезпеченням зростання рівня економічного та соціального добробуту.

«Рекомендацією про історичні міські ландшафти» пропонується широкий спектр традиційних й інноваційних механізмів із урахуванням місцевих умов, які можуть включати такі елементи як заохочення громадянської активності, системи регламентування (законодавчі та регламентаційні заходи), дослідження та планувальні рішення (документування й картування культурних і природних характеристик, оцінка впливу на спадщину, суспільство та навколишнє середовище), а також відповідні фінансові інструменти.

Слід зазначити, що Заповідником спільно з науково-дослідними та науково-проектними організаціями пам'яткоохоронного профілю ведеться планована робота, пов'язана з дослідженням такої комплексної багатопланової структури як ансамбль будівель і споруд Києво-Печерської лаври, а також прилеглих історичних міських районів з метою визначення їх цінності, розуміння їх значущості для документування, осмислення та представлення цієї комплексної структури, а також її компонентів.

Визначна універсальна цінність Києво-Печерської лаври як духовного, культурного та просвітницького осередку, який є відображенням вірувань, традицій і культурних звичаїв східних слов'ян, була набута внаслідок діяльності засновників і насельників монастиря – чернечої громади. Нині на території об'єкта співіснують Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник і діючий православний чоловічий монастир – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. Повернення чернечої громади в лавру дозволило зберегти самобутність цього місця, його особливої атмосфери та духовності.

Діючи в душі настанов і вимог міжнародних пам'яткоохоронних документів, до яких приєдналася Україна, в т.ч. щойно ухвалені «Рекомендації про історичні міські ландшафти», а також завдань, визначених Президентом України на засіданні Громадської гуманітарної ради 11 листопада 2011 р., Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник проводить значну роботу. На цей час практично завершено роботи з паспортизації пам'яток і об'єктів культурної спадщини Заповідника; спільно з фахівцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України опрацьовано Концепцію плану організації території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (має стати основою для Плану управління ансамблем Києво-Печерської лаври як об'єкта, включеного до Списку всесвітньої спадщини), яка має бути «вмонтована» в рішення Генерального плану розвитку міста Києва до 2025 р., що наразі опрацьовується. Спільно з Головкив'архітектурою започатковано опрацювання засад розпланувально-регуляторних рішень з ураху-

ванням ландшафтного підходу до збереження об'єктів Заповідника та прилегло-го середовища. Крім того, фахівцями Заповідника спільно з керівництвом Свято-Успенської Києво-Печерської лаври забезпечується ведення постійного інженерно-геологічного моніторингу території, здійснення масштабних робіт з реконструкції інженерних мереж, протизсувних заходів.

Проведений аналіз існуючої містобудівної ситуації, зокрема силуетів і панорам центральної частини міста з боку Дніпра, дає підстави дійти висновку щодо втрати на цей час важливих точок візуального сприйняття ансамблю пам'яток Заповідника в південно-східному секторі розпланувальної структури м. Києва включно з мостом ім. О.Є. Патона, Залізничним мостом, Березняківською набережною тощо. Разом із тим, лаврський ансамбль продовжує відігравати «першу скрипку» в сформованій міській панорамі північно-східного сектора лівого берега долини р. Дніпро від Московського мосту до мосту Метро.

Панорама київських гір із Києво-Печерською лаврою й іншими величними храмами доби Київської Русі й Гетьманщини з лівобережжя зафіксовані на численних картинах, гравюрах, листівках і світлинах. Ці зображення, що дійшли до нас із глибини віків, є цінними свідченнями величі та духовного піднесення Києва як «вічного міста», «матері міст руських», «українського Єрусалима» на берегах «українського Йордану», є класичними прикладами іконографічних документів своєї епохи. Нашим спільним завданням на цей час є забезпечення збереження панорами центральної частини міста, зокрема Печерська, з боку Дніпра й унеможливлення порушення домінантного значення ансамблю Києво-Печерської лаври як об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Важливим аспектом у справі збереження історичних міських ландшафтів є міжнародне співробітництво. Зокрема в розділі VI «Рекомендації про історичні міські ландшафти» вказано на необхідність «розповсюдження найбільш ефективного практичного досвіду та отримання уроків з різноманітних регіонів світу з метою зміцнення мережі спільного використання знань та створення потенціалу» [9].

Помітну роль в цьому сенсі відіграв Міжнародний семінар «Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини», який проходив 5 листопада 2010 р. у м. Києві в межах проголошеного Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародного року зближення культур за участі Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ініціатором і координатором заходу виступив Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Семінар став основою широкої дискусії та діалогу в питаннях поліпшення довгострокового всебічного управління об'єктами всесвітньої спадщини. На його засіданнях обговорювалися спільні програми та проекти захисту пам'яток і об'єктів, якими управляють релігійні громади самостійно чи спільно з державними установами, із залученням відомих міжнародних експертів, національних директивних органів, місцевих керівників і представників релігійних структур всього світу.

Напрацювання, вироблені учасниками Міжнародного семінару, лягли в основу «Київської резолюції щодо питань захисту об'єктів релігійної спадщини в рамках Конвенції всесвітньої спадщини» [10].

Сьомий пункт цього документа, зокрема, наголошує, що «існуючі релігійні об'єкти часто вносилися до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за рахунок свого релігійного та духовного значення, в інших випадках, однак, релігійні об'єкти та священні місця можуть бути невід'ємною частиною великих ансамблів, таких як історичні міста, культурні ландшафти і природні об'єкти» [11].

На вказаному семінарі Заповідником була досягнута домовленість з представниками польської сторони щодо проведення спільного науково-практичного семінару стосовно набутого досвіду управління об'єктом всесвітньої спадщини – Кальварія Зебжидовська (Малопольське воєводство). Названий об'єкт має чимало спільних рис із ансамблем Києво-Печерської лаври. По-перше, він так само є місцем постійної дислокації чернечої спільноти, по-друге, є важливим національним паломницьким центром, і, нарешті, по-третє – так само органічно поєднаний із ландшафтною основою. Запозичення європейського досвіду в частині систем регламентування та механізмів, що стосуються знань і планування, спрямованих на збереження цілісності й самотності характерних елементів спадщини, вбачається плідним і надзвичайно корисним.

Усвідомлюючи велику відповідальність перед наступними поколіннями за збереження визначної пам'ятки всесвітньої спадщини – ансамблю Києво-Печерської лаври, багато чого вже зроблено. Багато ще необхідно зробити. Оскільки Національним Києво-Печерським історико-культурним заповідником накопичено значний досвід у справі збереження історичного ландшафту та визначного архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври як його невід'ємного компонента, вбачаємо доцільним проведення у Заповіднику міжнародного круглого столу за участю провідних фахівців з пам'яткоохоронної проблематики, дотичних до проблематики збереження історичних міських ландшафтів.

Лише діючи спільними зусиллями, нам вдасться досягти успіху у нелегкій, але шляхетній справі охорони та збереження безцінної культурної спадщини, зокрема історичних міських ландшафтів, які належать до «найбагатших та найрізноманітніших проявів <...> культурної спадщини, сформованої попередніми поколіннями <...> яка є ключовим свідченням зусиль і сподівань людства, що пронизують простір і час» [12].

Джерела та література

1. Вступне слово Президента України Віктора Януковича на засіданні Громадської гуманітарної ради (Засідання Громадської гуманітарної ради від 11.11.2011) [Електронний ресурс] // Президент України Віктор Янукович. Офіційне Інтернет-представництво [веб-сайт]. – [11.11.2011]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/21999.html>. – Назва з екрана: (20.01.2012).
2. Там само.

3. Віденський Меморандум «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» (ЮНЕСКО, Комітет всесвітньої спадщини, 2005) // Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К. : Фенікс. 2008. – С. 66–69.
4. Рекомендація щодо охорони і сучасної ролі історичних ансамблів. Прийнята 19-ю сесією Генеральної Конференції ЮНЕСКО, Найробі, 26 листопада 1976 р. // Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К. : Фенікс. 2008. – С. 55–63.
5. Віденський Меморандум... – С. 66
6. Рекомендації про історичні міські ландшафти» (ЮНЕСКО, Комітет всесвітньої спадщини, 2011). І розділ «Визначення п. 8 та п. 9 [Електронний ресурс] // UNESCO [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002110/211094r.pdf>. – Назва з екрану (30.04.2012).
7. Поточний архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, «Наказ Міністерства культури України від 03.02.2010 № 58/0/16-10».
8. Рекомендації про історичні міські ландшафти... .
9. Там само. Див. Розділ VI «Міжнародне співробітництво», п. 28.
10. Київська резолюція щодо питань захисту об'єктів релігійної спадщини в рамках Конвенції всесвітньої спадщини. ЮНЕСКО, Комітет всесвітньої спадщини 2010 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.kplavra.kiev.ua/cgi-bin/view.cgi?part=seminar&lg=ua>. – Назва з екрану (30.04.2012).
11. Там само.
12. Рекомендації про історичні міські ландшафти... .

Громова М.Э. Исторические городские ландшафты в контексте сохранения культурного наследия

Статья посвящена актуальным проблемам охраны культурного наследия, в частности, сохранению исторических городских ландшафтов, в контексте активизации градостроительных преобразований. Внимание сосредоточено на объекте всемирного наследия «Софийский собор с прилегающими монастырскими сооружениями, Киево-Печерская лавра». Охвачены комплекс проблем, связанных с его интегрированностью в исторический городской среде, которая постоянно развивается.

Ключевые слова: Национальное культурное наследие, охрана культурного наследия, охрана и сохранение объектов культурного наследия, проблемы сохранения исторических городских ландшафтов, историческая городская среда, влияние современной урбанизации, сохранение исторических городских ландшафтов, архитектурный ансамбль Киево-Печерской Лавры, границы буферных зон, традиционный характер среды, объект всемирного наследия, Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра.

Gromova M.E. The historical urban landscape in the context of cultural heritage

This article is devoted to actual problems of cultural heritage, including conservation of historic urban landscapes in the context of intensified urban transformations. Attention is focused on World Heritage property «Saint Sophia Cathedral with related monastic buildings, Kyiv-Pechersk Larva». Also the complex of problems is covered, which are associated with integration of its historic urban environment that is constantly evolving.

Key words: National cultural heritage, protection of cultural heritage, protection and conservation of cultural heritage properties, problems of historical urban landscape conservation, historical urban environment, the impact of modern urbanization, the conservation of historical urban landscape, the architectural ensemble of Kyiv-Pechersk Lavra, the boundaries of buffer zone, the traditional nature of the environment, World Heritage Property, The Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra.